

Анатолій Поповський

**Д Е Щ И Ц Я
про українські
ПРІЗВИЩА**

Дніпро | ЛІРА | 2020

УДК 811.161.2'373.232.1(02.064)
П 58

Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 5 від 23.01.2020).

Рецензенти:

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук,
професор, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри
загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології
Донецького університету імені Василя Стуса;

Масенко Лариса Терентіївна – доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови Національного університету
«Києво-Могилянська академія».

Поповський А.

П 58 Дециця про українські прізвища: монографія – Д.: Ліра, 2020. – 300 с.
ISBN 978-966-981-289-6

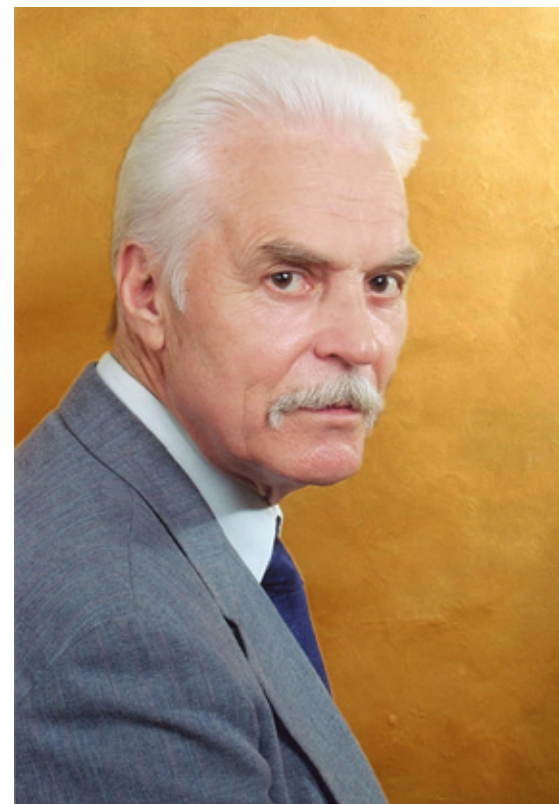
У книзі розглядається питання про походження, творення на основі певних мовних компонентів українських прізвищ та їх активному функціонуванні в діловому мовленні і як образної характеристики в художніх творах, засобах масової інформації та прийомів зросійщення, яке активно практикувалося як за часів російської імперії, так і советізації.

Видання адресоване науковцям, викладачам студентам, учням, працівникам державних установ, журналістам, усім шанувальникам рідної мови, культури, історії України.

УДК 811.161.2'373.232.1(02.064)

ISBN 978-966-981-289-6

© Поповський А. 2020
© ЛІРА, 2020

*Що в імені і прізвищі твоїм,
Вкраїно мій, чи древо роду знаєш?
Ким предок був в стражденнім світі цім:
Звитяжцем вольниці козацької святої,
А чи холуй, запроданець, стукач, злодюга,
Кат рідного народу, кар'єрист, бандюга,
Чи суверенної України мужній воїн?!
Тож відроди козацьку силу й вроду,
Шануй, примножуй честь свого роду, —
Кріпимо єдність, силу волі й права,
Бо з міці роду, а не виродків, будується держава.*

А. Поповський

ПЕРЕДМОВА

*«Тільки б наші діти не розгубили оте святе,
найдорожче, вікозавітне».*

*«Людина не безрідна. Вона спадкоємець віків і
віків людського розвитку, розвитку цивілізації».*

*Все, що було, – це наша пам'ять, наше
багатство, це зрештою і робить нас людьми».*

*«Той, хто відірвався від свого народу, вмирає
ще за життя».*

Олесь Гончар

До цієї праці спонукала мене дрімуча байдужість значного українського загалу до пізнання походження свого імені, прізвища, прізвиська, таємничої крони історичного древа свого ж таки родоводу. Безперечно, що в цьому виховному процесі є вина і батьків, і педагогів навчальних закладів усіх ступенів. Внаслідок цього маємо наплив таких імен, як: Аліка, Альона, Анжеліка, Віолетта, Віола, Дар'я, Діана, Каміла, Карина, Ліана, Данііл, Кіріл, Артур, Макс і тому подібні. Ще більше спостерігаємо свідомих спотворень українських прізвищ як їх носіями, так і чиновниками різних адміністративних інстанцій. Прикладів таких призвіщевих маніпуляцій опубліковано достатньо в українських періодичних виданнях. Чимало про такі факти доводилося чути в розмові з мешканцями різних куточків України, спостерігати в життєвих ситуаціях. Наведу лише кілька яскравих прикладів.

У моєму селі Приют Магдалинівського району Дніпропетровської області проживає родина Живодерів (початкова форма – Живодер), у документах яких засвідчено достовірні паспортні дані. А коли з рядів Радянської армії повернувся їхній син Микола, то заговорив по-російськи. На мій жарг:

– Що ж ти, Миколо, так швидко забув свою мову і став росіянином?» Він відповів: «Я и в паспорте запысан руським – Живоде́ровым».

То виходить у тебе, як у опері С. Гулака –Артемовського «Запорожець за Дунаєм»:

І як воно зробилось так, що в турка я перевернувся?

Тепер я – турок, не козак!

А як же ти дожився до такого: батьки, сестри, брати – українці, а ти – росіянин? – запитую далі.

– Понимаєш, кода я шол на дембель, мне в части в документах написали – руський, а про фамилию сказали: «Живоде́р?! Плохо звучит, а Живоде́ров – это здорово, по-нашему! Так вот и осталось.

Такі деформації властиві й високоосвіченим українцям, які свідомо вдавалися до цього, аби уникнути підозри органів царської Росії та КДБ у нелояльності до радянської влади. Так, наприклад, композитор Федір Якименко, родом з Харкова, в Росії став Федором Акименком, а його брат, композитор Яків Якименко, в Україні – Яковом Степовим*.

Дослідники «Соловецького мартирологу Поділля» також привертють увагу до цього і зазначають: «А всього у списку понад 15 тисяч українців з різних областей. Власне – вся Україна. Чимало «коноармійців було з Кубані, Орловщини, Курщини, Воронежчини, де мешкало багато етнічних українців. Дехто з них після арешту записувався «руським», наївно розраховуючи на поблажливість людожерської системи» (Світлана Чорна, Георгій Лук'янчук. Сталінізм повертається у Росію / Юрій Дмитрієв – дослідник історії сталінських таборів // Шлях перемоги, 2017, № 4, 25 січня, с. 5).

Професор Віктор Чабаненко про своїх викладачів Запорізького університету засвідчує: «Якось пізніше, коли ми були вже колегами, я дізнався, що Михайло Тихонович Чемерисов (розумний, життєрадісний, дуже боязливий чоловік із феноменальною пам'яттю, гуморист) насправді мав прізвище **Чемерис**, а Євген Іванович Чернов (недалека й малограмотна, але незлостива особа; в Мелітополі, казали, був парторгом інституту чи факультету; підполков-

ник запасу, учасник Сталінградської та Курської битв) – **Чорний**. Закінчення –ов обидва додали в час війни, щоб їх не вважали «хохлами» й не пустили кулю в потилицю під час атаки»*.

Другий випадок. У центральному поштовому відділенні міста Дніпропетровська, що знаходиться на проспекті Дмитра Яворницького, я оформляв переказ на 300 крб. професору Чабаненку Вікторові Антоновичу за реалізацію його книг. Подав працівниці поштамту на окремому листкові каліграфічно написану адресу отримувача переказу. Небавом отримав від неї і довідку про це, де замість Чабаненку написано Чабаненкову В. А. На моє зауваження, що в прізвищі допущено помилку, вона гонористо вихопилась:

– Какая разница, перевод дойдёт!»

– Та ні, – кажу, – різниця є! Через Ваші граматичні витівки проф. Чабаненко не отримає цього переказу, бо Чабаненко і Чабаненков – різні прізвища...

То ж негречність її «професійної правоти» довелося спростувати самому керівникові поштамту.

І таких прикладів можна наводити багато. По суті – це питання має бути опрацьоване науковцями й висвітлене у дисертаційних дослідженнях, засобах масової інформації для широкого українського загалу, а також у різножанрових публікаціях. Для цього необхідно постійно вивчати прізвища сіл, селищ міського типу, міст, районів, областей України, щоб відтворити географію українського антропонімікону як у синхронії, так і діахронії.

До деформованих прізвищ українці вдавалися з метою самозахисту в умовах зверхнього ставлення самодержавного чиновництва Російської імперії до колонізованих народностей, а за радянських часів це був спосіб уникнення від каральних органів революційної влади, які вели жорстоку класову боротьбу з тими, хто чинив будь-який спротив. У таких умовах репресивної комуністичної ідеології певна частина українського населення свідомо піддалася чітко спланованим асимілятивним заходам формування радянського громадянства на теренах СРСР. З часом вона швидко втрачає зв'язки з віковичними традиціями своєї культури, сво-

* Див. Енциклопедію українознавства: в 11 т. Перевидання в Україні, Львів, 2000. Т. 8, с. 3048; Т. 10, с. 3963.

* В. А. Чабаненко. Із глибин пам'яті. Автобіографічні спогади. – Запоріжжя, 2017, с. 76.

го роду й рідної мови, що призводить до повного всихання всього людського, до розмивання духовних основ українського народу. Такі особистості стають асимільованими перевертнями інших етносів і активними захисниками їхньої культури й ідеології.

Багаторічний педагогічний досвід роботи у середніх та вищих навчальних закладах Південної України дав можливість переконатися в тому, що молодь не цікавить сімейна хроніка: переважна більшість із них не знає походження свого імені, а тим паче – прізвища, родоводу. Знайомлячись з першокурсниками на початку навчального року, запитую кожного з них: «Що означає твоє ім'я і прізвище?» І чую невтішну відповідь: «Не знаю». «А що можеш розповісти про свій родовід?» – продовжую питати. Тут та ж сама відповідь. Хіба що згадає дідусів чи бабусів. «То як же називають в народі таких осіб, що не знають свого роду й плоду? Може назвеш цей синонімічний ряд слів в українській мові? – продовжую цікавитись, щоб виявити обсяг шкільних знань. Чекаю на відповідь...» «Не знаю..., а далі – «не питай, чом у мене заплакані очі»... І як тут доречно нагадати для порівняння вислів талановитого письменника і славного сина Киргизстану Чингіза Айтматова: «Я пишаюся тим, що киргизька молодь шанує і пам'ятає своїх предків до 14 коліна. І не тільки пам'ятає, але й знає, що кожен із нащадків зробив корисного для Киргизії».

То ж коли питання історії родоводу і його смислового змісту, закарбованому в прізвищі, стане такою життєвою необхідністю, як повітря для всього сущого, лише тоді проснеться душа українська від вікових колоніальних стереотипів рабприслужницького «лукавого слов'янського братства» й потужно запрацює свободолюбивий дух козацької вольності й генетичний код національної свідомості, який так потрібний у вихованні сучасного юнацтва суверенної України. Лише тоді досягнемо всеохоплюючого позитиву громадянської свідомості, коли до програм навчальних закладів буде долучено й цей важливий пункт виховного самопізнання.

На сьогодні вже маємо словники: Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. Власні імена людей: словник-довідник (К.: Наукова думка, 1996); І. І. Трійняк Словник українських імен (К.: Довіра, 2005), В. М. Демченко, І. П. Лопушинський. Українські прізвища: словник-довідник (Х.: Вид. Група «Основа», 2016) та ін., в яких по-

дається походження імен та їх словотвірні варіанти в українському мовленні. У науковій та періодичній пресі опубліковано цікаві розвідки з питань української антропонімії С. П. Бевзенка, Б. Б. Близнюк, Н. Ю. Булави, Г. Є. Бучко, І. О. Варченко В. О. Горпинича, Л. Л. Гумецької, О. Я. Добровольської, І. М. Железняк, Ю. О. Карпенка, І. І. Козубенко, І. А. Корнієнко, Л. О. Кравченко, Л. В. Кракалії, Л. Т. Масенко, М. Я. Наливайко, Ю. М. Новикової, Р. І. Осташа, Р. М. Падалки, С. Є. Панцьо, Г. Д. Панчук, В. Д. Познанської, Ю. К. Редька, І. Д. Сухомлина, Л. О. Тарновецької, О. Б. Ткаченка, І. Д. Фаріон, І. Я. Франка, М. Л. Худаша, П. П. Чучки, В. Ястребова та ін. Багато цікавого можна знайти в Реєстрі Війська Запорозького 1649 року / Підготував до друку О. В. Тодійчук та ін. – К.: Наукова думка, 1995, який укладено І. Виговським за наказом Богдана Хмельницького і як історична пам'ятка приховувався за радянських часів і не видавався, а також заглянути до Енциклопедії сучасної України / Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Т. 1–20. – К. 2001–2018, – і ознайомитися з життєписом різнофахових однопрізвищників, що стали гордістю й честю українства.

Отже, маємо достатньо наукових праць для пошуку походження імен, прізвиस्क, прізвищ й відтворення утаємниченого древа свого роду. Було б тільки бажання і сила волі розчистити замулені джерела і воскресити для нащадків історію своїх предків, їх роль у державотворчих процесах України; проймається гордістю за їхні благородні діяння й об'єктивно осмислювати промахи та невдачі; примножувати своїми творчими успіхами славу й пошану родоводу. І вже б пора зятямити, що «втрата мовної стійкості і пов'язаного з нею почуття національної солідарності може призвести до зникнення великого за чисельністю народу, натомість розвиненість цих рис дає сили і невеликому народові вберегти себе від поглинання імперським Мотлохом»*. То ж не будьмо байдужими до свого питомого українського імені й прізвища родового спадку, оберігаймо їхню чистоту, красу, гідність і примножуймо славу.

* Лариса Масенко. Мова і політика. – 2-ге вид., допов. – К.: Соняшник, 2004. – С. 23.

УКРАЇНСЬКІ ПРІЗВИЩА ІЗ СПОНУКАЛЬНИМ КОМПОНЕНТОМ

Своєрідна риса неповторного менталітету кожного народу закарбована у прізвищах. І як добре, коли їх носії не тільки знають глибину закодованого значення минулих часів, а й зберігають древні витoki родоводу в переказах, легендах, передаючи з покоління в покоління достовірну інформацію спадкового набутку історії свого народу. «Дослідники стверджують, – як зазначає Н. Кир’ян, – що у прізвищі людини закодовано завдання роду, ім’я по батькові розшифровує завдання цієї особи, а ім’я – інструмент для виконання завдання. Якщо людина виконує завдання, для якого послана в цей світ, вписується в ритм природи – життя складатиметься щасливо, і вона не хворітиме» (Сл. Пр., 31.12.2009, с.11). На жаль, не кожна українська сім’я може похвалитися родинною хронікою бодай до шостого покоління у зворотному порядку. Та до цього й не спонукала сама суспільна система, яка була зацікавлена в тому, аби українці в “єдиной неделимой” забули: “що ми?.. Чий сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?..” [1, с. 253]. І цю прогалину у свідомості громадян суверенної України необхідно заповнити повноцінними знаннями, проявляючи інтерес до родинної історії та її генетичного найменування не тільки в сімейному колі, але й навчальних закладах.

Українські прізвища вже давно стали предметом всебічного вивчення науковців. Ще Пантелеймон Куліш 1843 року в листі до московського історика М. Погодіна писав: “Замышляю... издать Историю Малороссийских фамилий как огромный сборник материалов для Истории” [2; 6]. На сьогодні маємо вже цікаві розвідки у цій галузі С.П. Бевзенка, Б.Б. Близнюк, Н.Ю. Булави, Г.Є. Бучко, В.О. Горпинича, Л.Л. Гумецької, Л.О. Кравченко, Л.В. Кракалії, Л.Т. Масенко, Ю.М. Новикової, Р.М. Падалки, С.Є. Панцьо, Г.Д. Панчук, В.Д. Познанської, Ю.К. Редька, І.Д. Сухомли-

на, Л.О. Тарновецької, І.Д. Фаріон, І.Я. Франка, М.Л. Худаша, П.П. Чучки та ін. Проте прізвища, утворені на основі спонукальних форм дієслів, хоч і побіжно згадуються дослідниками, залишилися неопрацьованими.

Такі мовні явища виникли в живому народному мовленні ще в глибоку давнину, наприклад, назви проукраїнських свят: *Паликопа*, *Маковій* (ТУМ, с. 116), а також фіксувалися в діловому письмі і типу *Неїжпаска*, *Ломинога*, *Пердимученко*, *Острижиборода*, *Давибаран* [3; 43; 75]; українській демонології: ...у Лоханському порозі сидить найголовніший чорт *Вернивод*, там чорти розбивають плоти (СС, с. 25); у фольклорі: *Котигорошко*, *Вернигора*, *Вернидуб*, *Крутивус* [4, с. 185], як-от: ...Мати набрала води та й іде – коли горошина котиться по дорозі та й ускочила у відро, а вона і не бачила... Виливає воду – коли дивиться: горошина у відрі; вона взяла та й з’їла, і од тієї горошини уродився син. Дали йому ім’я *Покотигорошко* [5, с. 85]; у хudoжній літературі: Були Денис, Остап, Овсій і всі троянці, що втопились, як на човнах з ним волочились, тут був *Вернигора* Мусій [6, с. 105]. І страшно стало катові: стоїть *Неважаї*. Стоїть і не здригнеться, і голова не гнеться, і пісня не вмирає – рубай не рубай [7, с. 108]. І ще згадаймо: хіба потерпів бодай один хто із людей службових за перекручення національної політики, за нищення пам’яток культури, за те, що нема достатньо в містах українських дитячих садків, за те, що можна публічно, з хамовитою легкістю образити, висміяти старого колгоспника, якщо він звернеться рідною мовою в метро, в магазині чи ще де – міщанське *Неважаїкорито* добре знає, що йому всюди дозволено ображати національні почуття трудової людини [8, с. 277–278]. «Ось послухай про долю однієї родини з мого рідного села. *Копайгора* – їхнє прізвище, яке відповідало вдачі цієї багатодітної родини, бо кращого прикладу працелюбства годі було й шукати. Нажитого власною працею якогось сякого-такого майна було задосить, щоб «розмаїнувати» (так казали в селі) – під приводом розкуркулення. Ще й відправили на Соловки всю сім’ю – п’ятеро дітей разом із батьками. Потім реабілітували і сім’я повернулася в село, але їхня хата уже була розібрана і довелося будувати нову. Хазяїн заробив дерево на будівництво в лісництві. «Розмаїнували» і цю хату. Довелося копати землянку.

Використавши крутогір'я (непридатна земля), *Копайгора* виростив гарну картоплю, але керівництво колгоспу дало команду розорати цю ділянку (щоб не збагатився). Троє синів впродовж одного місяця загинули на війні» (Цибенко, с. 28); у п р е с і : Анатолій *Лупиніс* та його дружина Ольга під час вінчання у Володимирському Соборі перед черговим вильотом на Кавказ [9, 1]; в засобах радіомовлення та телебачення: *Ігор Убийсобака* – 29-річний боєць АТО 72 мехбригади (Укр. радіо, 26.032.2017), а також використовувалися як п с е в д о н і м и, наприклад: *Верниволя*, *Шукай* – О. Кониський, *Дайбогногензон Фріц*, *фельдшер геодрапічних наук* – О. Громов, *Дармограй* – Т. Шевченко, *Знай* – Лялюшко, *Неплюй* – І. Тобілевич, *Неїжмак* – М. Комаров, *Нечуй-вітер* – О. Куліш (Білозерська), *Перекотиполо* – Б. Грінченко, О. Гаценко, *Дмитро Держи хвіст пістолем*, *Задерживістповище* – Д. Яворницький і т.п. [10: с. 483, 484, 139, 140, 551, 268, 483, 491, 454, 21], *Паливода* – Д. Паліїв [11, с. 13], *Микола Нежуриць* – М. Лукаш [20, с. 153], *Іван Кивайголова* – І.Я. Рудченко [Яворн. КМК:107], Степан Сабол – у миру, о. Севастіян – духовне ім'я, *Зореслав* – літературний псевдонім. Чому – *Зореслав*? Поет згадує: «...Я був астрономом-аматором. Любив приглядатися зорям на нічному небосхилі. І то мала бути така комбінація зірок на небі, яка допомогла мені остаточно вирішити піти до монастиря. І тому я й прийняв псевдо – *Зореслав*, славити зорі» [21, с. 1], *Паси-Ніч* – Пазинич Василь [23, с. 50]. Досить поширеними псевдоніми були серед воїнів УПА, як-от: *Рубайгада*, *Шугай* [ШП, 31.07.2013, с. 5], *Палихата*, *Буревій*, *Варивода*, *Грай*, *Витрикум*, *Звенислава*, *Клич*, *Маковій*, *Неплюй*, *Нехай*, *Перебийніс*, *Пройдисвіт*, *Рубай* (Павликівська, с. 43, 46, 52, 102, 133, 152, 182, 245, 263, 264, 292, 303, 315).

Основним же джерелом сучасних українських прізвищ були прізвиська (неофіційні антропоніми), як-от: *Палимуда* (Шульська, 11), *Гуляйнога* – чоловік кульгає через ушкоджений суглоб (Антонюк, 5).

Семантика їх досить прозора, вона відображає ті первинні ознаки, звички, соціальний стан, трудові процеси та ін. особливості людей, на основі чого їм давалися назви-характеристики. До цього явища привернув увагу й поетично відтворив Тарас Шевченко:

...«А як тебе
Зовуть? Я не знаю.
«Яремою».
«А прізвище?»
«Прізвища немає!»
«Хіба байстрюк? Без прізвища...
Запиши, Миколо,
У реєстер. Нехай буде...
Нехай буде Голий,
Так і пиши!»
«Ні, погано!»
«Ну, хіба Бідою?»
«І це не так».
«Стривай лишень,
Пиши Галайдою».
Записали. [12, с. 89].

З часом такі утворення стали виконувати номінативну функцію, а прізвища зі спонукальною формою дієслів значно розширили можливості мови художньої літератури, наприклад, у творах Остапа Вишні: *Моргниоко*, *Недохиличарка*, *Перехилипляшка*, *Перекусисало*, *Передериматюхіора*, *Одімкникомора* (Вишня, II, с. 311) та ін.

Іноді вони викликають у майстрів слова розлогі роздуми:

Послухаємо Івана Малковича: “Володимир Затулівітер зумів створити в самому собі мудру, точну і на дивовижу людяну поетичну державу. Дивно, що в творчості цього вродженого степовика не гуляють хаотичні протяги козацької незафіксованості. Це справжній *затулівітер*, який затуляє від забуття нашу далеку генетичну пам'ять зі скіфськими бабами і багатомовною для посвячених – глиною українського чорнозему”.

Промовисте прізвище ювілянта (а пишуться ці рядки з нагоди п'ятидесятої весни, яку зустрічає поет) й до переінакшення його, як це робить Володимир Моренець: “Так і кортить перейменувати жартома цього поета на *Відкрийпростір* або *Переймичас* – щось таке, що вихоплюється з-під одвічних заборон. Бо тимчасові й так поета не обходять” [13, с. 8], а то й епіграми:

Д. Білоус на М. Нагнибиду
Нагнибідю,
 Не гни биду –
 Біда не гне ж
Нагнибідю [14, с. 96].

До філософських роздумів над історичними віхами українського народу спонукає “Казочка про трьох велетнів” Ліни Костенко, в якій зафіксовано жагучі проблеми суверенного сьогодення:

У чистім полі, в полі на роздоллі,
 де колосочки проти сонця жмуряться,
Вернигора, Вернивода й Вернидуб –
 три велетні –
 зібралися та й журяться.
 – Ми велетні, ми велетні, ми велетні.
 Ми телепні, ми телепні, ми телепні!
 І сила ж є, і серце не мізерне,
 і сто віків ні вмерти, ні заснути, –
 все вернем, вернем, вернем, вернем!
 А вже пора було й перевернути [15, с. 25].

До цієї ж теми звертається на 16-му році суверенітету України Роман Лубківський у поезії «Планета Звенигора»:

Планета єсть у Всесвіті *Звенигора*:
 Там люд не знався з примхами нікчем.
 Там хлопці *Підопригора* й *Вернигора*
 Під місячним дрімають калачем.
 Якби ж не інші хлопці, – від політики –
 (Чумацьким Шляхом добрели вони), –
 Сей край не відав би, що таке політики
 І що таке провина без вини!
 Прибульці зверещали, що даровано
 Їм, праведним, сю землю, тільки їм!
 Отож недобрим чаром зачаровано
 Тут кожен камінь, а не те що дім!

І хоч благословення Богом явлено,
 Ниспослано в розлучену товпу,
 Що там потопи! – потоптом розчавлено
 Усяку мисль – чи зрячу, чи й сліпу...
 Свої ж сини, пробудження возвісники,
 Одразу подалися, хто куди:
 Одні в пахолки, інші – в перевізники,
 До царства тьми чи раю з лободи!
 Пора б тут і прокинутись *Вернигори*,
 Здвигнути гору, запрягти вола...
 Але якраз назло спинились дзигарі,
 Похрипли півні. Зірка не зійшла...
 До того ж затяглась війна між владою,
 Кров паперова буйно цебенить...
 Отак усе й зостанеться баладою
 Забутою? Гора – не задзвенить?! [16, с. 5].

Нерідко такі прізвищеві творення використовуються як засіб етнічної ідентифікації та освіти в народних сміховинках, анекдотах: «Приїхав старшина з Далекого Сходу служити в Україні. Робить він перший раз перекличку новобранців.

- Рябоштан !
- Я!
- Гусизавертайленко!
- Я!
- Бикузадерихвостенко!
- Я!
- Ну й прізвища чорт зна що!
- Я! (Сенько, с. 63).
- Вчителька на уроці літератури викликає Вовочку до дошки:
- Вовочка, ти Пушкіна знаєш?
- Ні.
- А Лермонтова знаєш?
- Ні.
- Тоді сідай. Два.
- Після уроків Вовочка зупиняє вчительку і запитує:
- Ти Федьку Долгов'язого знаєш?

- Ні.
- А Тольку Вирвиоко?
- Ні.
- А Кольку Недопалка?
- Ні.
- То навіщо ти на уроках мене своєю бандою лякала? (ІЗ, № 49, 22.10.1999, с. 16)

Виникнення прізвищ такого типу, як свідчать дослідники, пов'язане з масовими втечами кріпаків на Запорозьку Січ, де вони змінювали їх, аби поміщицькі посланці не змогли виявити у реєстрових списках Війська Запорозького. В “Устном повествовании бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа”, опублікованому в Одесі 1842 р. знаходимо таке: “Козаки Запорозькіє, а особливо Січовики, по вольности Запорозьскаго духу, и веселого характера имели, по звичаю своему, великою наклонность к шутке и насмешкам, так что с самого малейшего случая, или поступка, или походки козака, вдруг выводят великія нелепости и прикладывают прозвища один другому т.е. дают мудреные названия и имена, случаяю и поступкам соответствующія. Так например: если какой козак от неосторожности спалит куринь или зимовник, того называют Палієм; если который варит пищу и раскладывает огонь над водою, того называют Паливодою” [17, с. 24].

Дмитро Яворницький з цього приводу писав: “Прийнятий до числа запорозьких козаків перш за все записувався до одного з 38 куренів..., і тут же при записі у куринь змінював своє родове прізвище на яке-небудь нове прізвисько, яке часто досить влучно характеризувало його із зовнішнього чи внутрішнього боку. Такими були прізвища: *Семи-Палка, Сторча-Ус, Стріляй-Баба, Рогозяний-Дід, Не-ридай-моя мати, Шкода, Часник, Лисиця*. Ця зміна прізвища робилася з огляду на те, щоб приховати минуле щойно прийнятого до Січі: часто на запит російського чи польського уряду, чи нема у Січі якого-небудь Іванова чи Войновича Запорозький кош відповідав, що таких осіб у Січі немає, а є *Задери-Хвіст* або *Загуби-колесо*, які прибули приблизно в той час, про яких питали московські чи польські люди [18, с. 147–148]. Або: З природних якостей, властивих справжньому українцеві, запорожці відзнача-

лись умінням майстерно розповідати, вміли підмічати смішні риси в інших і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не образливому тоні. Звичаї у запорожців дивні, вчинки хитрі, а мова й вигадки гострі й переважно схожі на глузування. Цією рисою запорізьких козаків частково пояснюються й ті дивні прізвиська, котрі вони давали новачкам, що приходили в Січ: *Гнида, Півторакожуха, Непийниво, Неїжмак, Лупиніс, Загубиколесо, Задерихвіст, Держихвістпистолетом* тощо” [18, с. 177].

Дмитро Багалій, розглядаючи національний і соціальний склад харківського населення в XVII–XVIII ст., теж не минає цього загальнонародного фактора: “У XVIII ст., у другій чверті сього століття, Харків був чисто українським містом. З перепису Хрущова 1732 р. ми дізнаємося, що число українців тоді щодо великоросіян збільшилося в порівнянні з XVII ст. Прізвища харківців чисто українські, і, як би їх знав М.В. Гоголь, йому не потрібно б було вигадувати прізвищ своїх українців: ми бачимо й *Квітку, й Горлицю, й Незовибатька, й Богомаза, й Лупикобилу, й Лупикобиленка, й Сухоребрика, й Недерикута, й Кадигробенка...*” [19, с. 211]. То ж і не дивно, що попри всілякі геноциди російського царату й більшовицького загалу такі прізвища не зникли, а збереглися з влучною характеристикою їх першонасіїв. Якими ж кмітливими й гострими на язик були січовики, щоб і в прізвищах закарбувати відважний, веселий і своєрідний характер українського народу.

Особливою активністю відзначається лексико-семантичний спосіб, який твориться за такими моделями:

а) сп о н у к а л ь н а ф о р м а д і е с л о в а (*боли-, бори-, верни-, дави-, загуби-* і т.п.) п л ю с і м е н н и к, п р и к м е т н и к (*біда, борода, вода, гора, слава та ін.*): *Болибок* (Глуховцева, І, 119; Укр. радіо, 25.01.1995), *Болибрух, Болигорова, Болібрух* (АА; Редько СУП, с. 178; Фаріон, с. 147), *Бориславський* (Сл. Пр., 20–26.01.2005, с. 9), *Буревій* (ЕУ, І: 194), *Валяйбаба* (Горп. ПСУ, 20), *Валигора, Валигорода, Валигороденко* (Реєстр, с. 254, 262), *Валяйнога, Вернигор, Вернигора, Вернигоров, Вернигородський, Давигора* (АА; Глуховцева, І, с. 162; Горп., Корн., с. 179; Горп. ПСУ, с. 16, 34, 49, 252, 264, 275, 277, 293, 294, 294, 308, 322, 382; Кравченко, с. 148; Падалка, с. 236; Редько ДУП, с. 83; Сл. Пр., 2.08.2005, с. 8; ПК, 16.07.2004, с. 2; ХЄХУ, с. 148), *Варибрус, Варибрусов, Вари-*

- ред. проф.. Т. Ю. Ковалевської та проф. І. Є. Намакштанської. – Донецьк: «Вебер», 2007. – 996 с.
12. Павликівська Наталія. Словник псевдонімів ОУН-УПА. – Вінниця: О. Власюк, 2007. – 440 с.
13. Падалка Руслана. Динаміка прізвищ Донецької Слов'янщини: монографія та словник. – Київ-Дніпропетровськ: АНВОУ, 2010. – 276 с.
14. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К.: «Наукова думка», 1966. – 216 с.
15. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. – К.: Вид-во «Радянська школа», 1968. – 254 с.
16. Словник прізвищ північно-західної України: У 3-х т. // Упорядник Г. Л. Аркушин. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – Т. 1. – 412 с.; Т. 2. – 456 с.; Т. 3. – 364 с.
17. Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). – Чернівці: «Букрек», 2002. – 424 с.
18. Фаріон Ірина. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII–XIX ст. (з етимологічним словником). – Львів: Літопис, 2001. – с 371 с.
19. Чабаненко Віктор. Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини. – Словник. Книга 1, 2. – Запоріжжя, 2005. – 491 с.
20. Чучка Павло. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 704+XLVIII.

З М І С Т

Передмова.....	5
Українські прізвища із спонукальним компонентом.....	10
Слово <i>бориц</i> в ономастичному та апелятивному контексті.....	39
Від Хама до хамства.....	68
Від Холуя до холуйства: етнолінгвістичний і когнітивний погляди на лексико-семантичне поле « <i>прислу́жництво</i> ».....	90
Дешифрація про штани та їх антропоніми.....	116
Зросійщення українських прізвищ.....	131
Слово <i>лобода</i> в ономастичному та апелятивному аспектах.....	141
Односкладові українські прізвища.....	155
Українські прізвища, пов'язані з <i>бджільництвом</i>	164
Лексико-семантичні функції слова <i>перекотиполе</i> в українській мові.....	177
Українські прізвища з числівниковою основою.....	190
Українські прізвища із займенниковою основою <i>сам / само</i>	203
Українські прізвища, пов'язані з юриспруденцією.....	218
Українські прізвища з компонентом <i>крив-</i>	229
Українські прізвища з компонентом <i>-ід- (-їж-)</i>	258
Українські прізвища з компонентом <i>біл-</i>	273
Чи перевелися перевертні?.....	281
Українські прізвища з компонентом <i>лих-</i>	293
Література.....	301